

Paweł Kocańda¹

Przemiany rzeszowskich ulic 3 Maja i Kościuszki w świetle najnowszych badań archeologicznych (2017 i 2018 r.)

Historyczne centrum Rzeszowa obejmujące obszar dzisiejszej dzielnicy Śródmieście (stanowisko archeologiczne nr 17) pomimo cennych walorów zabytkowych nie miało szczęścia do badań archeologicznych. W większości ograniczały się one do niewielkich wykopalisk sondażowych lub nadzorów prowadzonych przy okazji licznych inwestycji². Zainicjowana w końcu roku 2016 przebudowa ulicy 3 Maja

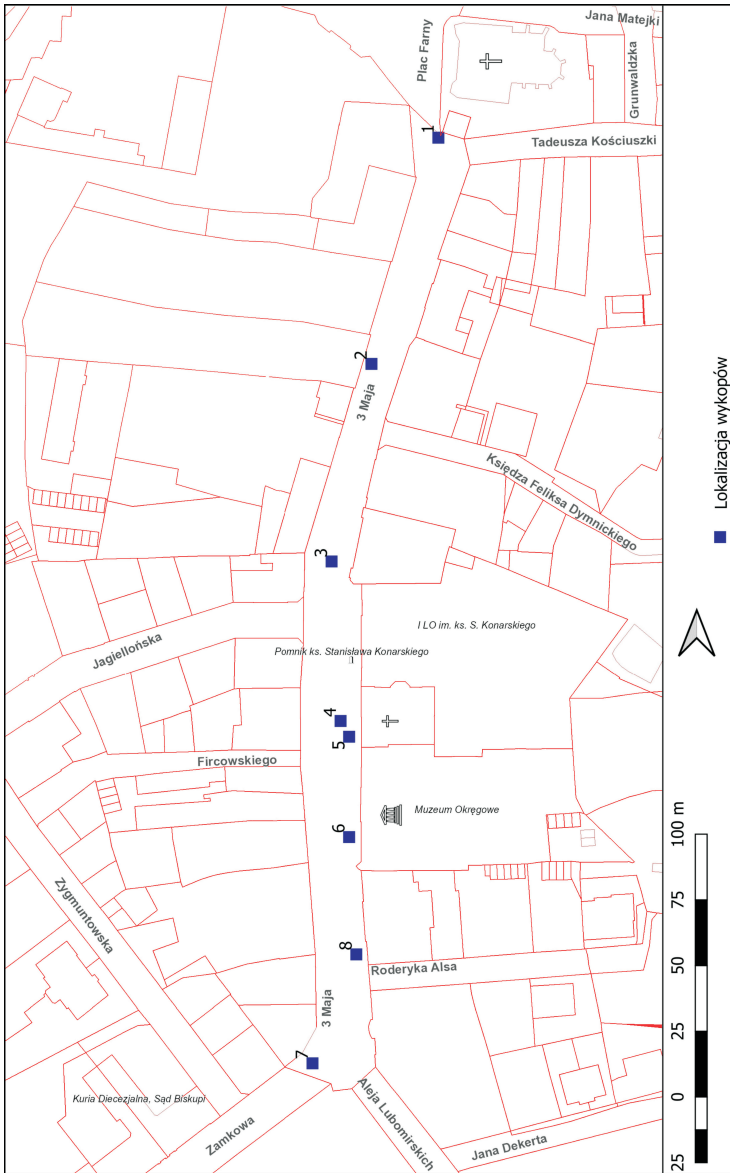
¹ Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski; Polskie Towarzystwo Historyczne, oddz. w Nowym Targu, kocanda.pawel90@gmail.com

² Wyniki wcześniejszych badań sondażowych i nadzorów zob.: M. Bober, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 2003 roku przy ul. Słowackiego*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” (dalej MiSROA) 2004, t. XXV, s. 377–380; S. Czopek, *Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1990 roku w Rzeszowie przy ulicy Króla Kazimierza*, MiSROA za lata 1985–1990, 1992, s. 219–232; S. Czopek, P. Mitura, *Rzeszów, ul. Króla Kazimierza*, AZP 103–176, „Informator Archeologiczny” (dalej IA), 1990, t. 24, s. 119; L. Dzik, M. Schild, *Badania archeologiczne prowadzone na terenie województwa podkarpackiego w latach 2007–2008*, MiSROA 2009, t. XXX, s. 209–216; A. Gruszczyńska, *Rzeszów. Stanowisko H-1*, IA, t. 7, 1973, s. 292–293; *Taż*, *Rzeszów. Stanowisko (H) 1*, IA, t. 11, 1977, s. 273; A. Gruszczyńska, L. Lubelczyk, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego nad pracami ziemnymi, związanymi z modernizacją ulicy Kościuszki i Grunwaldzkiej w Rzeszowie w 1998 roku*, mps w archiwum Muzeum

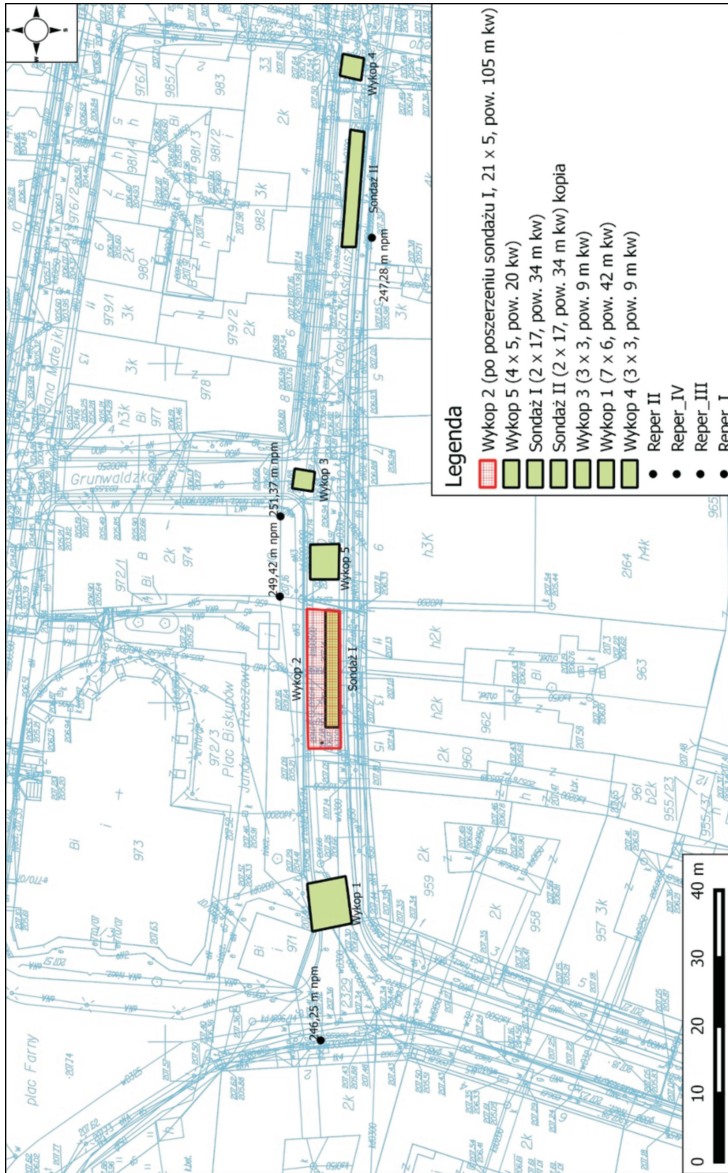
stworzyła jednak unikatową szansę przeprowadzenia interwencyjnych badań archeologicznych w obrębie dwóch najstarszych rzeszowskich traktów. Na ulicy 3 Maja prace archeologiczne odbywały się od lutego do kwietnia 2017 r. W tym czasie otworzono osiem wykopów badawczych o łącznej powierzchni 4,51 ara, rozmieszczonych w różnych punktach ulicy (ryc. 1). Badania doprowadziły do odkrycia południowo-zachodniego skraju cmentarza przykościelnego z pochówkami, kilkupoziomowej drewnianej nawierzchni oraz innych elementów związanych z infrastrukturą dawnej ulicy. Wykopiska na ulicy Kościuszki rozpoczęły się w styczniu 2018 r. i trwały do połowy kwietnia. W tym czasie otworzono pięć wykopów o powierzchni blisko dwóch arów (ryc. 2). W trakcie prac rozpoznano stratyografię ulicy oraz w kilku punktach uchwycono pozostałości drewnianego kilkupoziomego traktu³.

Okręgowego w Rzeszowie, Rzeszów 1998; Z. Jucha, *Kronika konserwatorska województwa rzeszowskiego 1975–1979 r.*, „Teki Konserwatorskie. Polska południowo-wschodnia” 1982, s. 231–263; A. Kunysz, *W pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, F. Kiryk (red.), Rzeszów 1993, s. 51–91; A. Lubelczyk, *Rzeszów – Starówka*, IA, t. 21, 1987, s. 236; Tenże, *Obwarowania ziemne Rzeszowa z XVII wieku w świetle badań archeologicznych*, MiSROA za lata 1985–1990, 1992, s. 55–76; Tenże, *Rzeszów, ul. 3 Maja*, AZP 103–76/–, IA, t. 31, 1997, s. 309; Tenże, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego nad pracami ziemnymi związanymi z modernizacją sieci energetycznej w Rzeszowie*, mps w archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, Rzeszów 1998; Tenże, *Stan rozpoznania archeologicznego Staroego Miasta w Rzeszowie*, [w:] *Rzeszów – Rzeszowszczyzna. Przeszłość bliska i daleka*, S. Czopek (red.), Rzeszów 2000, s. 25–30; A. Lubelczyk, J. Podgórska-Czopek, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z przebudową wodociągu w obrębie Rynku, ul. Matejki i Placu Farnego w 2001 roku*, mps w archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, Rzeszów 2001; K. Moskowa, *Pradzieje powiatu rzeszowskiego*, Lublin 1964; Tenże, *Z badań nad pradziejami Rzeszowa*, „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego” 1974, t. III.

³ Równocześnie w trakcie robót budowlanych prowadzony był przez mgr Edytę Annę Marek i mgr Paulinę Gorazd-Dziuban nadzór archeologiczny.

Ryc. 1. Rozplanowanie wykopów z 2017 r. na ulicy 3 Maja (oprac. T. Tokarczyk 2018)

Ryc. 2. Rozplanowanie wykopów z 2018 r. na ulicy Kościuszki (oprac. P. Kocańda 2018)

Badania archeologiczne prowadzone w obrębie ulic 3 Maja i Kościuszki doprowadziły do odkrycia licznych i cennych pozostałości minionego Rzeszowa, pozwoliły również na pozyskanie danych odnośnie do przekształceń powyższych traktów na przestrzeni wieków. Wreszcie – dostarczyły bardzo dużego zbioru zabytków kultury materialnej, pozwalającego na rekonstrukcję życia codziennego dawnych mieszkańców miasta. Celem artykułu będzie zatem omówienie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2017 i 2018 oraz podjęcie próby rekonstrukcji wyglądu obu ulic. Prócz danych archeologicznych wykorzystane zostaną także źródła pisane. Podejście takie umożliwi skonfrontowanie wysuniętych wniosków z ustaleniami historyków oraz skonfrontowanie danych archeologicznych ze źródłami pisany. Zabieg taki jest konieczny przy analizie przekazów pisanych i materiałów wykopaliskowych. Wykorzystane zostaną także wyniki badań radiowęglowych oraz dendrochronologicznych. Interdyscyplinarne podejście wynika zarówno ze względu na charakter i specyfikę odkryć oraz materiałów, jak i z wymogów archeologii historycznej i miejskiej⁴.

W dotychczasowej literaturze obejmującej zagadnienie historii Rzeszowa brakuje pozycji, która omawiałaby *sensu stricto* kwestie archeologiczne. Historycy także, z uwagi na niewielką ilość materiałów wykopaliskowych, pomijali w badaniach archeologię, poruszając się w sferze przy-

⁴ O archeologii historycznej, miejskiej i specyfice warsztatowej zob.: L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984, s. 158–166; Tenże, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996; J. Kruppé, *Narodziny i rozwój archeologii późnośredniowiecznej i staropolskiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1991, nr 36, s. 7–22; A. Rozwałka, *Archaeology in a town, a town in archaeology. Selected issues of archaeological research of historical towns*, „Analecta Archaeologica Ressoiviensia” 2012, t. 7, s. 13–19; S. Tabaczyński, *Archeologia średniowieczna. Problemy. Źródła. Metody. Cele badawcze*, Warszawa 1987.

puszczeń lub posługując się metodą retrogressywną⁵. Równie skromnie traktowano historię ulic 3 Maja i Kościuszki, których rozwój przestrzenny w średniowieczu i czasach nowożytnych przedstawiali J. Kurtyka⁶, M. Borowiejska-

⁵ Literatura dotycząca historii Rzeszowa jest bardzo obszerna, w związku z czym przytoczę tylko najważniejsze pozycje: *akta radzieckie rzeszowskie 1591–1634*, A. Przyboś (oprac.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1957; A. Kamiński, *Pierwsze dwa wieki dziejów miasta Rzeszowa*, [w:] *Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV–XVIII*, F. Błoński (red.), Warszawa 1958, s. 9–63; A. Codello, *Mieszczanie i chłopcy rzeszowscy w czasach saskich*, [w:] *Pięć wieków miasta*, s. 241–322; M. Czarnota, *Rzeszowskie ulice i tuż za rogatkami*, Rzeszów 2003; D. Czapczyńska, J. Janczykowski, *Zamek Lubomirskich w Rzeszowie (próba rekonstrukcji wyglądu około połowy XVIII wieku)*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 1986, t. XX, s. 231–238; M. Gosztyła, A. Mikrut, *Urbanistyka miasta Rzeszowa w aspektach historycznych*, „Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury” 2017, t. XXXIV, z. 64, s. 79–90; W. Hennig, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, Rzeszów 2012; F. Kotula, *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Pięć wieków miasta*, s. 159–240; Tenże, *Tamten Rzeszów*, Rzeszów 1985; J. Malczewski, *Dzieje Rzeszowa do 1914 roku*, Rzeszów 1985; Tenże, *Obecnie dzielnice Rzeszowa niegdyś przedmieścia i wsie podmiejskie*, Rzeszów 1989; Tenże, *Zamek rzeszowski, jego otoczenie i właściciele*, Rzeszów 1995; Tenże, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, Rzeszów 2006; J. Nieć, *Rzeszowskie za Sasów*, Rzeszów 1938; J. Pęckowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku*, Rzeszów 1913; A. Przyboś, *Rzeszów na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Pięć wieków miasta*, s. 64–158; Tenże, *Z przeszłości Rzeszowa*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Studium Terenowego Krakowskiej WSP w Rzeszowie” 1964, z. 1, s. 17–26; *Przywileje miasta Rzeszowa XIV–XIX wieku*, W. Zawitkowska, G. Zamoyski (red.), Rzeszów 2014; B. Tondos, *Architektura Rzeszowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Rzeszów 1997; W. Zawitkowska, *O nadaniu prawa miejskiego dla Rzeszowa raz jeszcze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. LXV, z. 1, s. 295–300. Szczególnie ważne jest pięciotomowe opracowanie *Dziejów Rzeszowa* i zawarte tam artykuły (zob. *Dzieje Rzeszowa*, t. I–V, w tym: t. I–III F. Kiryk /red./, t. IV–V W. Bonusiak /red./, Rzeszów 1994–2017. Zob. także: *Encyklopedia Rzeszowa*, J. Draus (red.), Rzeszów 2004; J. Gacek, R. Kocoł, M. Lorens, *Dawny Rzeszów na kartach pocztowych*, Rzeszów 2013; *Rzeszów – w 655. rocznicę lokacji. Studia z dziejów miasta i regionu*, W. Bonusiak, W. Zawitkowska (red.), Rzeszów 2010.

⁶ J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne. Początki osady i miasta*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 97–161.

-Birkenmajerowa⁷, J. Malczewski⁸, F. Kotula⁹, W. Hennig¹⁰ oraz M. Marek¹¹.

Obecnie brak dowodów archeologicznych pozwalających na ustalenie obecności człowieka w okresach przedhistorycznych. Początki obu ulic są również trudne do ustalenia, z pewnością sięgają one jednak czasu założenia osady lokacyjnej. Niewątpliwie, starsza była ulica Kościuszki, wcześniej zwana Farną. Powstała zapewne wraz z osadą miejską, pełniąc funkcję traktu łączącego rynek z kościołem farnym. Potwierdzeniem takiej chronologii ulicy mogą być wyniki badań radiowęglowych próbek pobranych w czasie prac archeologicznych w 2018 r. W trzech przypadkach bowiem uzyskano datowanie mieszczące się w przedziale od końca XIII do XV/XVI w. (zob. tab. 1).

Na więcej trudności natrafiamy w przypadku określenia początku ulicy 3 Maja. Niektórzy badacze przypuszczali, iż mógł tędy bieć lokalny szlak w kierunku Czudca, Strzyżowa i dalej na Węgry¹². Ludzie podróżujący tą częścią drogi mijali zapewne mokradła, zarośla i łąki, a także nieliczne domostwa.

⁷ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 167–189; Taż, *Rozwój przestrzenny miasta za Mikołaja Spytka Ligęzy*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 259–269; Taż, *Miasto rezydencjonalne Lubomirskich*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 303–316.

⁸ J. Malczewski, *Zabudowa mieszczańska*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 321–339; Tenże, *Przestrzeń miejska, jej zagospodarowanie i zabudowa*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. II, s. 13–34; Tenże, *Rozbudowa miasta*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. II, s. 229–262; Tenże, *Ulica 3 Maja*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, s. 723–724.

⁹ F. Kotula, *Tamten Rzeszów*, s. 125–167.

¹⁰ W. Hennig, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, s. 384–400.

¹¹ M. Marek, *Pijarska, Popijarska, Państwa, Breitstraße, 3 Maja (1890–1999)*, Rzeszów 2013, s. 3–8.

¹² W. Hennig, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, s. 384; J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 114–115, 127; M. Marek, *Pijarska, Popijarska, Państwa, Breitstraße, 3 Maja (1890–1999)*, s. 3.

Tabela 1. Wyniki badań radiowęglowych próbek węgla C14 z ulic 3 Maja i Kościuszki¹³

Lp.	Opis próby	Datowanie konwencjonalne [BP]	Kalibracja (1950)	Przedziały 68%	Przedziały 95%
Ul. 3 Maja – Pochówki ludzkie z cmentarzy przy kościołach śś. Wojciecha i Stanisława oraz św. Krzyża					
1	Rzeszów, Plac przy kościele Św. Krzyża, pochówek 1, poz. 1	225±80	1725 ± 80 (+ 1805) (- 1645)	1727 (26,5%) 1813 calAD	1611 (64,4%) 1892 calAD
2	Rzeszów, Plac Farny, pochówek 23, poz. 1	450±80	1500 ± 80 (+ 1580) (- 1420)	1402 (58,2%) 1521 calAD	1389 (88,8%) 1642 calAD
3	Rzeszów, Plac Farny, pochówek 28, poz. 2	210±70	1740 ± 70 (+ 1810) (- 1670)	1726 (31,3%) 1814 calAD	1618 (70,9%) 1859 calAD
4	Rzeszów, Plac Farny, pochówek 4, poz. 3	200±70	1750 ± 70 (+ 1820) (- 1680)	1726 (32,0%) 1814 calAD	1625calAD (88,9%)
5	Rzeszów, Plac Farny, pochówek 16, poz. 4	240±60	1710 ± 60 (+ 1770) (- 1650)	1736 (24,2%) 1805 calAD	1481 (54,4%) 1698 calAD
6	Rzeszów, Plac Farny, pochówek 12, poz. 4	220±60	1730 ± 60 (+ 1790) (- 1670)	1729 (32,2%) 1810 calAD	1717 (43,2%) 1891 calAD
Ul. 3 Maja – wykop przy muzeum (dawnym klasztorze pijarów) – obiekt 3 – wczesne średniowieczne; obiekt 4 – nowożytność					
7	Rzeszów 17, ob. 4, nr inw. 3/2017	230±35	1720 ± 35 (+ 1755) (- 1685)	1643 (34,8%) 1675 calAD	1632 (40,2%) 1685 calAD
8	Rzeszów 17, ob. 3, nr inw. 10/2017	1030±50	920 ± 50 (+ 970) (- 870)	964 (59,8%) 1040 calAD	892 (80,6%) 1052 calAD

¹³ Badania radiowęglowe przeprowadził prof. dr hab. inż. Marek Krąpiec z C14 Laboratorium Datowań Bezwzględnych oraz Katedry Geologii Ogólnej i Geoturystyki Akademii Górniczo-Hutniczej im. St. Staszica w Krakowie.

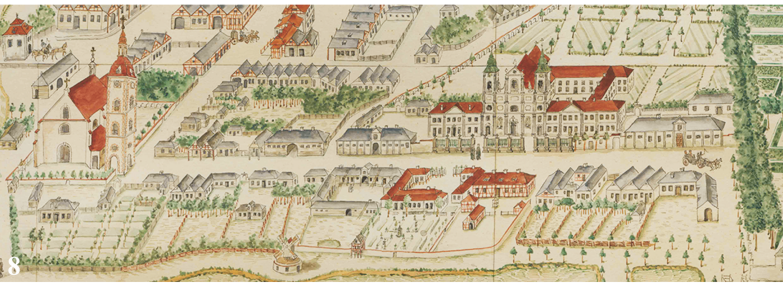
Lp.	Opis próby	Datowanie konwencjonalne [BP]	Kalibracja (1950)	Przedziały 68%	Przedziały 95%
9	Rzeszów 17, wykop pod Muzeum, ob. 3 spąg, nr inw. 9/2017	1180±60	770 ± 60 (+ 830) (- 710)	770 (59,5%) 899 calAD	760 (83,7%) 983 calAD
10	Rzeszów 17, wyk. 6, ob. 3, nr inw. 15/2017	1060±60	890 ± 60 (+ 950) (- 830)	940 (51,5%) 1025 calAD	858 (84,9%) 1050 calAD
11	Rzeszów 17, wykop pod Muzeum, ob. 3, nr inw. 17/2017	810±60	1140 ± 60 (+ 1200) (- 1080)	1169 (68,2%) 1264 calAD	1120 (86,9%) 1288 calAD
12	Rzeszów 17, ob. 3, nr inw. 3/2017	730±40	1220 ± 40 (+ 1260) (- 1180)	1250 (68,2%) 1295 calAD	1217 (89,2%) 1305 calAD
13	Rzeszów 17, wykop przy kam. 16, gałąź z poz. faszyny	120±40	1830 ± 40 (+ 1870) (- 1790)	1808 (38,5%) 1891 calAD	1799 (59,3%) 1942 calAD
Ul. Kościuszki, badania 2018					
14	Rzeszów 17, wyk. 1, drewno B	370±40	1580 ± 40 (+ 1620) (- 1540)	1453 (42,9%) 1522 calAD	1446 (50,4%) 1531 calAD
15	Rzeszów 17, wyk. 4, głęb. 100–120	170 ± 40	1780 ± 40 (+ 1820) (- 1740)	1728 (30,5%) 1785 calAD	1719 (46,2%) 1826 calAD
16	Rzeszów 17, wyk. 1, głęb. 20–40, inw. 9/2018	670 ± 35	1280 ± 35 (+ 1315) (- 1245)	1280 (37,9%) 1306 calAD	1345 (43,2%) 1394 calAD
17	Rzeszów, sondaż 2, głęb. 160–180, poz. 2	170 ± 35	1780 ± 35 (+ 1815) (- 1745)	1729 (32,1%) 1784 calAD	1719 (47,7%) 1820 calAD
19	Rzeszów, ul. Kościuszki, wyk. 5, głęb. 190–210	590 ± 35	1360 ± 35 (+ 1395) (- 1325)	1310 (50,7%) 1415 calAD	1297 (95,4%) 1414 calAD
20	Rzeszów, ul. Kościuszki, wyk. 5, głęb. 170–190	210 ± 35	1740 ± 35 (+ 1775) (- 1705)	1764 (31,3%) 1801 calAD	1727 (48,3%) 1812 calAD

Inni naukowcy starali się dowieść, że na obszarze zajęтым w XVII w. przez klasztor pijarów znajdowało się wczesnośredniowieczne grodzisko. Pierwszym, który wysunął tę hipotezę, był Franciszek Kotula, a swoje przypuszczenia opierał na podstawie nazwy ulicy „Grodzisko” oraz wzmianek źródłowych z lat 1624–1625, będących dla niego potwierdzeniem istnienia tu obiektu obronnego¹⁴. Znany etnograf był skłonny datować gród na okres początków Państwa Polskiego. W kolejnych latach tezy Kotuli powtórzyła opisująca przemiany przestrzenne miasta w średniowieczu M. Borowiejska-Birkenmajerowa¹⁵, negowali je natomiast J. Kurtyka i W. Hennig¹⁶. Obecnie brak naukowych dowodów na potwierdzenie hipotezy zaproponowanej w 1958 r. przez F. Kotulę. Z pewnością jednak obszar ten był zasiedlony już we wczesnym średniowieczu. Świadczą o tym wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 2017 r. przy zabudowaniach popijarskich. W wykopie nr 6, w jego płn.-zach. części odkryto wczesnośredniowieczny obiekt (ob. 3) z ceramiką naczyniową. Miał on kształt wannowaty, z wydłużonymi ramionami, częściowo był zniszczony przez nowożytny, może XVII-wieczny dół do mieszania wapna (ryc. 3). Zinterpretowany został jako jama zasypiskowa, wypełniona szarą i ciemną ziemią z warstwami spalenizny i węgla drzewnych. Na jej dnie znajdowało się rozbite naczynie gliniane z ornamentem w postaci ukośnych i poziomych kresek. Garnek był obtaczany na kole garncarskim, z lekko wychylonym na zewnątrz wylewem, stanowiącym imitację wrębu na po-

¹⁴ F. Kotula, *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny*, s. 183–184; Tenże, *Tamten Rzeszów*, s. 13–14, 18 (mapa).

¹⁵ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny*, s. 176–177.

¹⁶ W. Hennig, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, s. 128–130; J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 126.

Opis rycin: Ryc. 3. Wczesnośredniowieczna jama (obiekt nr 3) – profil północny (fot. T. Tokarczyk 2017); Ryc. 4. Pochówek z cmentarza przy kościele farnym – pozycja wyprostowana (fot. T. Tokarczyk 2017); Ryc. 5. Pochówek z cmentarza przy kościele farnym – pozycja na boku z podkulonymi nogami (fot. T. Tokarczyk 2017); Ryc. 6. Fragment fundamentów muru kamiennego ogrodzenia kościoła farnego (fot. P. Kocańda 2017); Ryc. 7. Destrukt ogrodzenia kościoła śś. Wojciecha i Stanisława odkryty na ulicy Kościuszki (fot. P. Gorazd-Dziuban 2018); Ryc. 8. Plan Wiedemanna z 1762 r. (Muzeum Okręgowe w Rzeszowie); Ryc. 9. Warstwa faszyny z II połowy XVII w. odkryta w wykopie nr 3 na ulicy 3 Maja (fot. T. Tokarczyk 2017); Fot. 10. Fundamenty ogrodzenia klasztoru pijarów na ulicy 3 Maja (fot. T. Tokarczyk 2017); Ryc. 11. Fragment drewnianej nawierzchni o długości 18 m odkryty w wykopie nr 2 na ulicy Kościuszki (fot. P. Kocańda 2018); Ryc. 12. Pozostałości drewnianej nawierzchni z ulicy 3 Maja (fot. P. Kocańda 2017); Ryc. 13. Konstrukcja skrzyniowa – jeden z poziomów drewnianego moszczenia na ulicy 3 Maja (fot. T. Tokarczyk 2017); Ryc. 14. Pozostałości galicyjskiego kanału burzowego z ulicy 3 Maja (wykop nr 2, fot. P. Kocańda 2017)

krywkę¹⁷. Tego typu naczynia datowane są na okres od XI do XIII w. i występują bardzo często na stanowiskach z okresu wczesnego średniowiecza z terenu województwa podkarpackiego. Analogiczną ceramikę odkryto między innymi w Rzeszowie-Staromieściu, Budach Głogowskich czy Grodzisku Dolnym¹⁸. W celu określenia chronologii obiektu

¹⁷ P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Opracowanie, wraz z niezbędnymi analizami wyników archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych podczas przebudowy ulicy 3 Maja w Rzeszowie w 2017 r.*, mps w Podkarpackim Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, delegatura w Rzeszowie, Rzeszów 2017, s. 11–12; Ciż, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w 2017 roku na ulicy 3 Maja w Rzeszowie, stanowisko 17*, MiSROA, 2018, t. XXXIX, s. 157.

¹⁸ A. Lubelczyk, *Materiały z badań sondażowych w Rzeszowie-Staromieściu na stanowisku 68 i 69*, MiSROA za rok 1993, 1994, s. 219–233; Tenże, *Kompleks osadniczo-obronny z okresu wczesnego średniowiecza w Budach Głogowskich, woj. Rzeszów (Sprawozdanie z badań sondażowo-ratowniczych na stan. 11 i 36 przeprowadzonych w roku 1994 i 1995)*, MiSROA 1996, t. XVII, s. 85–111; Tenże, *Materiały z badań osad wczesnośredniowiecznych (stanowiska 8 i 28) w Grodzisku Dolnym, woj. Rzeszowskie*, MiSROA 1997, t. XVIII, s. 115–133.

pobrano próbki do badań radiowęglowych, uzyskując przedział czasowy od IX (rok 983) do XIV w. (1305 r.). Niestety, tak szerokie ramy nie pozwalają na doprecyzowanie datowania opartego na materiale ruchomym. Trudno ustalić również funkcję obiektu, być może była to jama gospodarcza. Warto dodać, że na istnienie w tym miejscu osadnictwa zwracał uwagę już J. Kurtyka¹⁹.

Nadanie praw miejskich przez Kazimierza Wielkiego w 1354 r.²⁰ przyniosło zapewne również ważne zmiany w układzie przestrzennym ulic 3 Maja i Kościuszki. Rekonstrukcja wyglądu XIV-wiecznej ulicy 3 Maja jednak (podobnie jak w okresie wcześniejszym) przynosi wiele trudności, głównie z powodu braku źródeł pisanych i archeologicznych. Stąd próba odtworzenia jej układu musi się opierać tylko na retrogresywnej analizie stanu późniejszego. Z pewnością biegł tędy jeden z lokalnych traktów w kierunku Strzyżowa. Rozwojowi mogła również podlegać zabudowa, która jako że znajdowała się poza zasięgiem miasta lokacyjnego, zdominowana została przez niskie zapewne drewniane domy. Pewna część ulicy zajęta była przez należące do mieszczan rzeszowskich łąki i pastwiska, na których wypasano bydło i świnie. Nadal dominowały bagna i moczary. Wyjątek stanowił lessowy cypel związany z domniemanym grodziskiem, na którym według niektórych badaczy miała istnieć warowna siedziba pierwszych właścicieli miasta – Rzeszowskich, którzy dopiero w XV stuleciu przenieśli się na Staromieście. Badacze z obiektem tym wiązą wzmianki pisane z 1406 i 1447 r. W pierwszej wymieniony zostaje *Bernardus nobilis de Castro*, będący zapewne urzędnikiem dworskim stacjonującym w rzeczonym *castrum*. Druga wzmianka pochodzi z dokumentu, w którym Jan i Stanisław

¹⁹ J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 127.

²⁰ Dokument publikowany w: J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 156–159; *Przywileje miasta Rzeszowa*, s. 27–36.

Rzeszowscy podzielili się majątkiem, tak że Janowi przypadł dwór z przyległościami (*curia et pars agrorum circa civitatem Rzeszow*)²¹. Obiekt ten, być może – jak przypuszczają J. Malczewski i R. Kwolek – powstał już po ukształtowaniu się miasta, czyli w 1354 r.²² Na obecność w Rzeszowie siedziby obronnej wskazywać może wzmianka z aktu donacyjnego, w którym czytamy, że Kazimierz Wielki zezwolił Janowi Pakosławicowi oraz jego następcom na budowę zamków obronnych²³. Stosunkowo łatwiejsze wydawać się może zrekonstruowanie ulicy Kościuszki z XIV–XV w. Jak wspomniano, początków ulicy dopatrywać się można w czasie lokacji Rzeszowa. Prowadziła ona z rynku do kościoła farnego pod wezwaniem świętych Feliksa i Adaukta, a od 1427 r. świętych Wojciecha i Stanisława²⁴, na co wskazuje jej pierwotna nazwa, występująca jeszcze na planie katastralnym 1849 r.²⁵ Początkowo była ona zapewne o połowę krótsza i sięgała mniej więcej do skrzyżowania z ulicą Grunwaldzką (dalej znajdował się teren kościelny – zapewne cmentarz, oto-

²¹ A. Kamiński, *Pierwsze dwa wieki dziejów miasta Rzeszowa*, s. 35–36, przypis 145. Możliwość taką wysuwa również M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny miasta za Mikołaja Spytka*, s. 264.

²² R. Kwolek, J. Malczewski, *Historia i rozwój przestrzenny Rzeszowa od powstania do współczesności, „Renowacje i Zabytki”* 2015, nr 3, s. 45. Zob. także: J. Malczewski, *Obecnie dzielnice Rzeszowa*, s. 10–11.

²³ J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 156–159; *Przywileje miasta Rzeszowa*, s. 27–36.

²⁴ Na temat kościoła zob.: Z. Budzyński, *Najstarsza parafia rzeszowska*, [w:] *Kościół, klasztor i parafia dawnego Rzeszowa. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej dla uczczenia Wielkiego Jubileuszu Chrześcijaństwa 15–16 XI 2000 r.*, M. Jarosińska (red.), Rzeszów 2001, s. 7–20; J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 133; K. Majewski, *Z badań nad sztuką Rzeszowa*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 1, s. 407–408; J. Malczewski, *Zabytki architektury sakralnej Rzeszowa*, Rzeszów 1992, s. 13–18; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, Warszawa 2016, s. 1203–1204; T. Zaucha, *Architektura i sztuka kościoła farnego*, [w:] *Kościół, klasztor i parafia*, s. 59–74.

²⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/0/1468M (*Stadt Rzeszów sammt Enclave Ruska Wieß in Galizien Rzeszower Kreis*).

czony być może płotem lub murem). Zajmująca się rozwojem przestrzennym M. Borowiejska-Birkenmajerowa sugerowała nawet, iż do linii obecnej ulicy Grunwaldzkiej sięgały pierwotne obwarowania Rzeszowa, natomiast brama mogła znajdować się w miejscu zbiegu ulic Kościuszki i Grunwaldzkiej. Powiększenie miasta w wyniku aktu donacyjnego z 1354 r. spowodowało zmianę linii umocnień, która przesunięta została w kierunku zachodnim, obejmując swym zasięgiem teren przyległego pagórka, na którym zbudowano kościół farny, otoczony cmentarzem²⁶. J. Kurtyka przypuszczał, iż przez Plac Farny i ulicę Kościuszki mógł bieć trakt krakowski, na taką możliwość zwracają również uwagę J. Malczewski i R. Kwolek²⁷. Uformowanie się ulicy w obecnym kształcie nastąpiło najpewniej w okresie rządów Mikołaja Spytka Ligęzy, wznoszącego rzeszowski zamek oraz klasztor bernardynków i kościół NMP lub w czasie panowania Lubomirskich²⁸.

Badania archeologiczne z lat 2017 i 2018 pozwoliły na częściowe rozpoznanie otoczenia kościoła farnego. W ich trakcie odkryto płd.-zach. skraj istniejącego z pewnością od późnego średniowiecza cmentarza. W jego obrębie odsłonięto 39 pochówków zalegających na 4 poziomach, na głębokościach od około 100–150 cm do 240–250 cm, licząc od współczesnego poziomu gruntu. Większość zmarłych pochowano w pozycji wyprostowanej, z głową skierowaną w kierunku zachodnim lub północno-zachodnim i rękami ułożo-

²⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny*, s. 185–186. Przyjęcia takie wysuwają także: R. Kwolek, J. Malczewski, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, s. 45.

²⁷ J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne*, s. 111–112; R. Kwolek, J. Malczewski, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, s. 45.

²⁸ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny miasta za Mikołaja Spytka*, s. 259–269; J. Malczewski, *Przestrzeń miejska, jej zagospodarowanie*, s. 18–41.

nymi wzdłuż tułowia albo złożonymi do modlitwy. W kilku przypadkach pogrzebane osoby ułożone były na boku z podkulonymi nogami (ryc. 4–5)²⁹. Wydaje się, że ciała po śmierci składano do ziemi na dwa sposoby, w drewnianych trumnach, co sugerują odkrywane w kontekście 12 pochówków żelazne gwoździe lub w całunach bezpośrednio w jamach grobowych – za czym przemawia brak metalowych elementów i pozycja zmarłych. W większości pochówki całkowicie były pozbawione wyposażenia, wyjątkiem są odkryte guziki oraz szpilki do ubrań. W tym kontekście zwrócić należy uwagę na pochówek nr 10, w obrębie którego natrafiono na monetę – szeląg litewski Jana Kazimierza z 1666 r., wybity w mennicy w Wilnie. Grób ten znajdował się na trzecim poziomie wydzielienia (160–180 cm), który datować należy na XVII w. W wykopie natrafiono również na sporą ilość innych przedmiotów zabytkowych: fragmentów naczyń ceramicznych, kafli piecowych, metali i naczyń szklanych. Szczególnie liczne okazały się fragmenty pucharków dzwonowatych, czyli szklanych naczyń popularnych na ziemiach polskich od końca XVI do XVIII w., często znajdowanych przez archeologów w klasztorach, kościołach oraz ich najbliższej okolicy. Analogiczne pucharki wydobywano w czasie badań Warszawy, Lublina, Zagości, Krakowa i Sandomierza. W świetle aktualnych ustaleń naczynia tego typu wykorzystywane były w liturgii mszalnej³⁰. Datowanie odkrytych pochówków oparte jest na ruchomym materiale zabytkowym i wskazuje na dość szerokie ramy, od XVI/XVII do XVIII w.

²⁹ J. Berdowska, P. Kocańda, H. Mącik, A. Rozwałka, *Odkrycia archeologiczne na ul. 3-go Maja, Rzeszów 2017*; P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Opracowanie, wraz z niezbędnymi analizami wyników archeologicznych badań wykopaliskowych*, s. 6–7.

³⁰ J. Olczak, *Domniemana funkcja liturgiczna i pochodzenie szklanych pucharków dzwonowatych z XVII–XVIII wieku na terenie Polski*, „*Archaeologia Historica Polona*” 1997, t. 5, s. 223–235.

Warto wymienić monety: szeląg miejski Zygmunta III Wazy z 1620 r. bity w Rydze oraz szeląg koronny (boratynka) Jana Kazimierza. Tak przyjęta chronologia koresponduje zresztą z wynikami badań radiowęglowych (zob. tab. 1). Na pewną ilość kości ludzkich natrafiono w trakcie prac archeologicznych w obrębie ulicy Kościuszki, w wykopach zlokalizowanych przy dzwonnicy i Placu Farnym. Były one jednak mocno zniszczone i przemieszane.

Prace archeologiczne dostarczyły ciekawych danych na temat wzmiankowanego w źródłach pisanych muru odgradzającego cmentarz od ulicy. Na relikty kamiennego ogrodzenia, zbudowanego z łamanego piaskowca i łączonego zaprawą wapienno-piaskową, natrafiono zarówno w czasie prac na ulicy 3 Maja jak i na Kościuszki. W pierwszym przypadku kamienne fundamenty odkryto w wykopie 1 (położonym po zachodniej stronie dzwonnicy), w jego południowej części. Fragment miał szerokość ok. 80 cm, zaś stopa fundamentowa posadowiona była na głębokości 2,80 metra (ryc. 6)³¹. Interesująco przedstawia się konstrukcja muru, zbudowanego w typie fundamentu punktowego bez wypełnienia, w którym obciążenie przekazywane były na grunt nie w sposób ciągły, lecz punktowy. Stosowano go przy różnych spadkach terenu i ziemiach o niejednakowej wytrzymałości, od średniowiecza po okres nowożytny³². W przypadku ulicy Kościuszki na relikty ogrodzenia natrafiano w kilku punktach, głównie przy placu farnym. Te zachowane były w dużo gorszym stanie, często w postaci destruktu lub negatywu (ryc. 7).

³¹ P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Opracowanie, wraz z niezbędnymi analizami wyników archeologicznych badań wykopaliskowych*, s. 7; Ciż, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w 2017*, s. 153.

³² A. Kąsinowski, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 43, J. Kruppé (red.), Warszawa 1970, s. 61–64.

Szerokość i głęboko posadowione fundamenty pozwalają stwierdzić, że mur pełnił także funkcje obronne, zabezpieczając kościół i miasto przed najazdami. Odkryte relikty powiązać należy ze wzmianką z roku 1509, w której król Zygmunt Stary wydaje nakaz zwolnienia mieszczan rzeszowskich z płacenia czopowego w celu przeznaczenia tej kwoty (20 grzywien) na ufortyfikowanie kościoła farnego³³. Datę tę przyjąć trzeba zatem jako czas powstania muru. Po raz kolejny ogrodzenie cmentarza jest wzmiankowane w latach 1623 i 1701³⁴. W opisie z 1701 r. dowiadujemy się, że mur był jeszcze niedokończony: „cmentarz murowany małą częścią niedokończony”³⁵. Stan taki utrzymywał się zresztą w kolejnych latach, o czym świadczą wypisy z wizytacji biskupich³⁶. Najszerzy opis muru pochodzi z roku 1745, wizytator przedstawił jego wygląd jako „dobry, mieyscem tylko opadł, dachówką pokryty, w którym fortele dwie, iedna od Probostwa, druga od wału, od OO. Bernardynów z tarcic. Od miasta są wrota niewielkie z tarcic”³⁷. Taki wygląd ogrodzenia został odzwierciedlony w 1762 r. na planie Karola Henryka Wiedemanna, na którym widzimy, że pokryte jest ono białym tynkiem i dachówką (ryc. 8). Mur cmentarny został częściowo rozebrany przed rokiem 1792, najpewniej z uwagi na wytyczenie nowej drogi łączącej ulicę Pańską z zamkiem i klasztorem bernardynów, a także z wprowadzonym przez władze austriackie zakazem grzebania zmarłych na terenach przy-

³³ *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (dalej: Mat. Sum.), wyd. T. Wierzbowski, vol. IV, Warszawa 1905–1919, nr 688.

³⁴ *Documenta respicientia iura et dotationem ecclesiae parochialis in Rzeszow*, Archiwum Archidiecezjalne Przemyskiego (dalej: AAPrz), sygn. 159, s. 56, 69–74.

³⁵ AAPrz. 159, s. 74.

³⁶ AAPrz. 159, s. 89.

³⁷ AAPrz. 174.

kościelnych³⁸. Zachował się jedynie od strony miasta, co obrazuje plan katastralny Rzeszowa z 1842 r.

Zasadniczy etap przeobrażeń Rzeszowa, w tym ulic 3 Maja i Kościuszki, wiąże się z rządami Mikołaja Spytka Ligęzy, w czasie których wzniesiono kościół i klasztor bernardynów oraz zamek, otoczono także całe miasto systemem fortyfikacji³⁹. Rozpoczęcie na przełomie XVI i XVII w. budowy zamku spowodowało, że te ulice nabrały większego znaczenia, jako arterie łączące miasto z główną rezydencją panów dziedzicznych oraz wzniesionym w latach 1627–1629 klasztorem ojców bernardynów. Nadal jednakże na ulicy Pańskiej dominowały domy o charakterze przedmiejskich willi, usytuowanych w ogrodach⁴⁰. W tym okresie niektóre drogi w Rzeszowie wyłożone były drewnianymi belkami, mogą o tym świadczyć zachowane źródła pisane. W lustracji królewskiej z 1569 r. zapisano, że przez miasto w kierunku Krakowa biegła droga wymoszczona belkami. Analogiczny trakt długości 6 stająg, zbudowany z faszyny i pni, prowadził przez przedmieścia w kierunku Węgiei⁴¹. Niestety, informacji zawartych w źródłach pisanych nie potwierdziły badania archeologiczne. W pasie ulicy bowiem nie natrafiono na warstwy starsze niż połowa XVII w. Jednakże

³⁸ S. Nabywaniec, *Parafia farna w czasach rozbiorowych*, [w:] *Kościół, klasztor i parafia dawnego Rzeszowa*, s. 27.

³⁹ Zob. M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny miasta za Mikołaja Spytka*, s. 259–269; M. Horn, *Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych*, Opole 1968, s. 104–105.

⁴⁰ Tamże, s. 259–260, przypis 1. W swojej pracy M. Horn stwierdził, iż w tym czasie w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej nadal dominoowało drewniane budownictwo mieszkalne. Domy murowane powstawały jedynie w największych ośrodkach (Przemyśl, Rzeszów, Jarosław, Krosno), jednak nawet w nich odsetek kamienic nie przekraczał 20% (M. Horn, *Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650*, s. 154).

⁴¹ AGAD, Metryka Koronna, 107, s. 165–171; *Mat. Sum.*, t. V, cz. 1, nr 3996. Zob. także: A. Kamiński, *Pierwsze dwa wieki dziejów miasta Rzeszowa*, s. 12.

wiemy, że niecały wiek później droga również była zbudowana z faszyny. W wykopie zlokalizowanym na skrzyżowaniu ulic 3 Maja i Jagiellońskiej odkryto cienką jej warstwę, składającą się z różnej wielkości gałęzi, zalegających bezpośrednio na glinianym podłożu (ryc. 9). Był to najniższy i zarazem najstarszy poziom drewnianego moszczenia, który na podstawie odkrytego szeląga litewskiego z 1664 r. datować należy na XVII stulecie oraz innych materiałów pochodzących z warstwy, głównie ceramiki, datować należy na trzecią tercję XVII w.⁴²

Przełomowym wydarzeniem w dziejach Rzeszowa była budowa w latach 1642–1646 z fundacji Zofii Pudencjany Ostrogskiej-Zasławskiej zabudowań klasztornych. Początkowo były one przeznaczone dla zakonu sióstr bernardynek, lecz w 1655 r. przekazane zostały przez Jerzego Sebastiana Lubomirskiego konwentowi pijarów⁴³. Odtąd nastąpił szybki rozwój ulicy 3 Maja, jako jednej z najbardziej reprezentacyjnych w całym mieście. W tym też czasie stopniowo intensyfikowała się jej zabudowa: drewniane domki z ogrodami były zastępowane piętrowymi kamienicami należącymi do najbogatszych mieszczan i oficjalistów. Powstają również pierwsze budynki użyteczności publicznej, kolegium księży pijarów i zabudowania wojskowe (koszary). W XVI i XVII w. głównymi punktami orientacyjnymi ulicy 3 Maja były: zamek Lubomirskich zlokalizowany na południu, kolegium pijarskie wraz z kościołem Św. Krzyża mniej więcej w środku ulicy oraz na północy kościół farny. Dzwonnice wzniesiono na przełomie XVII i XVIII w. Wygląd ulicy z tego okresu ob-

⁴² J. Berdowska, P. Kocańda, H. Mącik, A. Rozwałka, *Odkrycia archeologiczne na ul. 3-go Maja*; P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Opracowanie, wraz z niezbędnymi analizami wyników archeologicznych badań wykopaliskowych*, s. 9.

⁴³ J. Świeboda, *Popijarski zespół architektoniczny w Rzeszowie*, Rzeszów 1991, s. 27–28.

razuje plan miasta naszkicowany w 1762 r. przez Karola Henryka Wiedemanna⁴⁴. Rysunek niemieckiego architekta koresponduje z odkryciami archeologów z 2017 r., którzy prowadząc badania przy siedzibie Muzeum Okręgowego natrafili na elementy związane z dawnym klasztorem pijarów. Pierwszym były pozostałości niewielkiego cmentarza przy kościele Św. Krzyża, na którym odkryto trzy groby osób dorosłych. Dwoje z nich pochowano w pozycji wyprostowanej, na linii wschód–zachód, trzecią na linii północ–południe, z głową skierowaną w stronę kościoła farnego⁴⁵.

W czasie badań odkryto kamienne fundamenty ogrodzenia klasztoru oraz nieistniejącego obecnie budynku apteki. Mury zbudowane z kamieni piaskowcowych i niewielkiej ilości cegieł, łączonych zaprawą wapienno-piaskową, uchwycono na długości kilkunastu metrów (ryc. 10). Zachowały się do wysokości 50–60 cm, choć miejscami były bardziej przegłębione, co mogło być spowodowane chęcią wzmocnienia konstrukcji⁴⁶. Zapewne powstało ono wraz z wzniesieniem głównych zabudowań, aczkolwiek brak datowników uniemożliwia określenie dokładnej chronologii. Kwestię tę mogą pomóc rozwikłać wnikliwe kwerendy archiwalne. Z pewnością w kolejnych latach ogrodzenie podlegało znacznym modernizacjom i przebudowom. Wzmiankowane jest w 1786 r. przy okazji opisu wyglądu klasztoru: „przed kościołem był parkan z murowanymi słupami i żelaznymi

⁴⁴ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Miasto rezydencjonalne Lubomirskich*, s. 305–308; J. Malczewski, *Przestrzeń miejska, jej zagospodarowanie i zabudowa*, s. 14–29. Plan Wiedemanna publikuje J. Malczewski, *Dawne plany, mapy i widoki Rzeszowa*, Rzeszów 1985.

⁴⁵ P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Opracowanie, wraz z niezbędnymi analizami wyników archeologicznych badań wykopaliskowych*, s. 9–10; Ciż, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w 2017*, s. 157.

⁴⁶ P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w 2017*, s. 157.

sztachetami”⁴⁷. Ogrodzenie zostało rozebrane najprawdopodobniej pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w., gdyż wówczas w kronikach pojawia się informacja, że przed budynkami dawnego gimnazjum i klasztoru posadzono drzewa kasztanowe⁴⁸.

Kolejnym odkryciem były fundamenty niewielkiego budynku położonego na południe od głównego gmachu klasztoru, tuż przy ciągu ulicy. Mury zbudowane były z cegieł o średnich wymiarach 29 x 6 x 15 cm, łączonych zaprawą wapienno-piaskową. Stopa fundamentu posadowiona była na głębokości 80 cm. Odslonięte mury były częściowo zniszczone przez różne młodsze wkopy, lecz na podstawie zachowanych reliktywów możliwa jest próba rekonstrukcji układu przestrzennego budynku. Dostawiono go do wewnętrznej części ogrodzenia klasztornego i podzielono na trzy wewnętrzne pomieszczenia⁴⁹.

Pomocne w interpretacji odkrytych murów okazały się źródła historyczne, w tym plan Wiedemanna (ryc. 8), na którym widać, że mur ogrodzenia klasztoru w pewnym miejscu łączy się z niewielkim, otynkowanym na biało budynkiem, stojącym w tej samej linii co ogrodzenie. Budynek od strony ulicy ma dwa okna i wejście. Zapewne z nim łączyć należy odkryte pozostałości murów ceglanych. Widoczny jest on również na planie przedstawiającym zabudowania klasztorne z 1786 r. Był to tak zwany „budynek mały”, w którym mieściła się apteka. Otworzono ją w 1695 r., ponieważ zapotrzebowanie na lekarstwa było tak duże, że apteka klasztorna nie wystarczała. Zbudowany w końcu XVII w. budynek do-

⁴⁷ Z. Jakubowski, R. Kisiel, T. Ochendusko, *Dzieje I Gimnazjum i Liceum w Rzeszowie. Jego nauczyciele i wychowankowie. Kalendarium*, Rzeszów 2008, s. 35–36.

⁴⁸ Tamże, s. 85.

⁴⁹ P. Kocańda, E. Ocadryga-Tokarczyk, T. Tokarczyk, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w 2017*, s. 157.

stępny był od strony ulicy, aby mieszkańcy mogli kupować leki również w nocy⁵⁰.

Z okresem panowania Lubomirskich w Rzeszowie (1638–1845) należy wiązać odkrycie pozostałości drewnianego moszczenia ulic Pańskiej i Kościuszki, składających się z kilku poziomów. Układ warstwowy świadczy o wielokrotnych przebudowach i naprawach traktu. Konstrukcję tworzyły obrobione belki i deski (dranice) o różnej wielkości, od kilkudziesięciu centymetrów do kilku metrów, układane prostopadłe do ulicy, a pod nimi znajdowały się wzdłużne, biegnące równoległe do traktu legary spajające konstrukcję. Wszystkie elementy drewniane wykonane były, jak wykazały badania dendrochronologiczne, z drzew iglastych: sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*), jodły pospolitej (*abies alba*), świerku pospolitego (*Picea abies*) i modrzewia europejskiego (*Larix decidua*). Zalegały tuż pod współczesnymi poziomami gruntu (około 40–60 cm), zaś najniższe poziomy wystąpiły na głębokości nawet dwóch metrów. Konstrukcję spajano przy pomocy drewnianych klepek i kołków. Jest rzeczą charakterystyczną, że żelaznych gwoździ używano sporadycznie. Na samym dole wystąpiła mocno ubita warstwa kamieni i cegieł, która służyła jako podbudowa utwardzająca pod drogę. Drewniane moszczenie wystąpiło w dwóch wykopach na ulicy 3 Maja oraz wszystkich z ulicy Kościuszki (tutaj odkryto najdłuższy i najlepiej zachowany fragment, ryc. 11–13). Niewielki fragment drewnianego traktu odkryto także w 2017 r. w wykopie położonym na skrzyżowaniu ulic 3 Maja i Zamkowej. Mała powierzchnia wykopu uniemożliwiła dokładne rozpoznanie tutejszej nawierzchni. Na pewno składała się ona z jednego poziomu belek i dranic, położonych na linii północ–południe. Pod nimi znajdowały się utrzymujące konstrukcję wzdłużne

⁵⁰ J. Świeboda, *Collegium Ressoviense w życiu Polaków 1658–1983*, Rzeszów 1983, s. 14; Tenże, *Popijarski zespół architektoniczny*, s. 59–60.

legary, ułożone w linii wschód–zachód. Badania dendrochronologiczne w przypadku drewna z tej części ulicy dały wynik 1719, stąd odkryte elementy datować trzeba już na początek XVIII stulecia.

Warto dodać, iż na drewniane elementy moszczenia rzeszowskich ulic natrafiano już wcześniej. W 1936 r. na ulicy Zamkowej (w PRL Świerczewskiego) odsłonięto dwie konstrukcje drewniane, pierwszą na głębokości około 1 m od poziomu gruntu, drugą metr poniżej. Były to drewniane pale wbite w podłoże i zakończone na czołach czopami. Opisu­jący to odkrycie Franciszek Kotula powiązał je z dwoma mostami z 1626 i 1724 r., doprowadzającymi do Bramy Dębowej i dalej do zamku⁵¹. Pozostałości drewnianego traktu odnaleziono również na ulicy Mickiewicza w 1946 r.⁵² i w trakcie nadzorów prowadzonych na ulicach 3 Maja, Słowackiego i Kościuszki⁵³. Analogiczne konstrukcje drogowe są odkrywane w wielu miastach posiadających metrykę średnio-wieczną i nowożytną. Najbliższa chronologicznie i terytorialnie może być kilkupoziomowa drewniana nawierzchnia odkryta w 2016 r. na Placu Litewskim w Lublinie⁵⁴.

Odkrycie tak licznych elementów dawnej nawierzchni ulicy 3 Maja pozwoliło na pobranie próbek drewna, które następnie zostały przekazane do badań dendrochronologicznych. Uzyskano dzięki nim daty ścięcia poszczególnych drzew, mieszczące się w przedziale od roku 1690 do 1750

⁵¹ F. Kotula, *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny*, s. 198–200.

⁵² Tamże, s. 168–169.

⁵³ A. Gruszczyńska, L. Lubelczyk, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego nad pracami ziemnymi*, s. 2–3; A. Lubelczyk, *Rzeszów, ul. 3 Maja*, *AZP* 103–76/–, s. 309; A. Lubelczyk, J. Podgórska-Czopek, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi*.

⁵⁴ R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk, *Nowe spojrzenie na dzieje Placu Litewskiego w Lublinie w świetle ustaleń archeologicznych*, „*Rocznik Lubelski*”, t. XLIII, s. 305–310.

Tabela 2. Zbiorcze przedstawienie dat dendrochronologicznych z badań na ulicy 3 Maja w Rzeszowie⁵⁵

L.p.	Wykop	Poziom drewna	Numer próby	Datowanie sekwencji	Data ścięcia drewna	Liczba słoï	Gatunek
1.	Nadzór (kamienica nr 8)	6	2RZE30	1655–1690	1690	36	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
2.	Wykop 2	6	2RZE29	1644–1700	1700	57	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
3.	Wykop 2	6	2RZE34	1647–1703	1703	57	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
4.	Wykop 3	4	2RZE15	1666–1708	1708	43	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
5.	Nadzór (kamienica nr 8)	2	2RZE9	1659–1710	Po 1710	–	Jodła pospolita (<i>Abies alba</i>)
6.	Nadzór (kamienica nr 8)	3	2RZE2	1629–1713	Po 1713	–	Jodła pospolita (<i>Abies alba</i>)
7.	Wykop 2	5	2RZE37	1643–1717	Po 1717	75	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
8.	Wykop 3(?)	2	2RZE26	1631–1719	Po 1719	89	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
9.	Wykop 8	1	2RZE21	1654–1719	Po 1719	–	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
10.	Wykop 2	6	2RZE28	1655–1722	1722	68	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
11.	Wykop 2	6	2RZE3	1677–1722		–	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
12.	Wykop 2	4	3RZE18	1653–1723	1723	71	Jodła pospolita (<i>Abies alba</i>)
13.	Wykop 2	5	2RZE14	1691–1732	1732	42	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)

⁵⁵ Badania dendrochronologiczne przeprowadził prof. dr hab. inż. Marek Krąpiec z C14 Laboratorium Datowań Bezwzględnych oraz Katedry Geologii Ogólnej i Geoturystyki Akademii Górniczo-Hutniczej im. St. Staszica w Krakowie.

L.p.	Wykop	Poziom drewna	Numer próby	Datowanie sekwencji	Data ścięcia drewna	Liczba słoi	Gatunek
14.	Wykop 2	5	2RZE11	1654–1735	1735	82	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
15.	Wykop 2	3	2RZE38	1654–1738	1738	85	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
16.	Wykop 3	4	2RZE23	1672–1743	1743	72	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
17.	Wykop 3	1	3RZE24	1660–1744	1744	85	Jodła pospolita (<i>Abies alba</i>)
18.	Wykop 2	1	2RZE17	1695–1748	1748	54	Sosna zwyczajna (<i>Pinus sylvestris</i>)
19.	Wykop 2	2	2RZE8	1688–1750	Po 1750	63	Jodła pospolita (<i>Abies alba</i>)

(zob. tab. 2)⁵⁶. Okres ten możemy umieścić w konkretnej rzeczywistości historycznej, zaś połączenie wyników badań dendrochronologicznych z analizą źródeł pisanych i pozyskanych w czasie wykopalisk zabytków umożliwia przedstawienie konkretnego datowania drogi. Najniższy i zarazem najstarszy poziom drogi stanowiła faszyna, odkryta na ulicy 3 Maja w wykopie nr 3, pochodząca z trzeciej tercji XVII stulecia. Następnie położono drewnianą drogę z bali, która z uwagi na liczne pożary oraz użytkowanie podlegała częstej wymianie lub naprawie. Świadczą o tym relikty odkryte przez archeologów, datowane na koniec XVII i pierwszą połowę XVIII w. W tym czasie w Rzeszowie rządzą Lubomirscy, Hieronim Augustyn (1667–1708) i Jerzy Ignacy (1708–1761), którzy finansują liczne inwestycje miejskie rzutujące na rozwój miasta. Są to przede wszystkim klasztor pijarów, wieża farna oraz zamek rzeszowski.

⁵⁶ W przypadku drewna z ulicy Kościuszki badań dendrochronologicznych nie przeprowadzono. Pobrano jednak próby C14, które wykazały analogiczne datowanie (zob. tab. 1).

Na 3 Maja i Kościuszki powstają okazałe założenia parkowe, folwarczne i zabudowania bogatych mieszczan, dzięki czemu stają się one najważniejszymi ulicami w mieście. Nad całością prac czuwali wybitni artyści i architekci tego okresu: Tylman z Gameren, Jan Chrzyciel Belotti oraz Karol Henryk Wiedemann⁵⁷. Duże inwestycje wymagały dobrych, szerokich i utwardzonych dróg, które służyły wzmożonemu ruchowi pieszych i karet, a przede wszystkim przewożeniu licznych towarów i materiałów budowlanych. Prestiż obu ulic wymuszał na włodarzach miasta budowę reprezentacyjnego traktu, po którym poruszali się Lubomirscy, ich goście i inni ludzie licznie przybywający do Rzeszowa. Wszystkie powyższe zadania spełniała droga, której relikty odkryli archeolodzy. Koniec XVII i pierwsza połowa XVIII w. to zarazem czas wielu katastrof w Rzeszowie, głównie pożarów, które nawiedzały miasto w latach 1689, 1698, 1705, 1709 i 1725, a także konfliktów zbrojnych i okupacji. W okresie 1702–1709 miasto kilkakrotnie znosiło pobyt wojsk szwedzkich, zaś w 1735 zostało najebrane i zniszczone przez armie rosyjskie i saskie⁵⁸. Można zatem przypuszczać, że w trakcie tych destrukcyjnych wydarzeń zniszczeniu ulegały również drogi. Wydarzenia te mają częściowe odzwierciedlenie w postaci warstw spalenizny (odkrytych na ulicy Kościuszki) oraz w danych pozyskanych w trakcie badań dendrochronologicznych, świadczących o licznych naprawach. O pracach przy traktach mówią ponadto liczne źródła pisane. W 1723 r. władza zamkowa żądała od ówczesnego burmistrza Tonellego dokończenia budowy mostu przy ulicy Zamkowej. Burmistrz odmówił tłumacząc, że miasto swoje roboty wykonało, to znaczy doprowadziło budowę mostu

⁵⁷ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Miasto rezydencjonalne Lubomirskich*, s. 304–316. Na temat rządów Lubomirskich w Rzeszowie zob.: A. Codello, *Mieszczanie i chłopci rzeszowscy*, s. 241–322; J. Nieć, *Rzeszowskie za Sasów*.

⁵⁸ J. Motylewicz, *Stosunki gospodarcze*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 344.

do granicy miejskiej. Reszta zaś – jak twierdził urzędnik – należy do zamku⁵⁹. Rok później Jerzy Lubomirski odbudował most przy tejże ulicy⁶⁰. W roku 1747 z uwagi na powrót Lubomirskiego do Rzeszowa nakazano w szybkim tempie doprowadzić do najlepszego porządku „bramy, zwody, szta-kiety, parkany, drogi, mosty oraz ławy i poręcza”⁶¹. W takim stanie drogi dotrwały do przełomu XIX i XX w., kiedy zainicjowano wybrukowanie ich tzw. kostką galicyjską⁶². Wygląd ulic z tego okresu jest już nam znany z zachowanych fotografii i pocztówek.

Z okresem galicyjskim i działalnością burmistrza Stanisława Jabłońskiego należy powiązać ceglano-kamienny kanał burzowy, odkryty na ulicy 3 Maja na długości 10 m w wykopie nr 2, notowany także w trakcie nadzoru (ryc. 14). Zbudowany z kamiennych bloków i na początku XX w. zakryty ceglany sklepieniem, służył do odprowadzania wód deszczowych z rynien i ulic do Wisłoka⁶³. Prace kanalizacyjne obrazują fotografie wykonane przez E. Janusza w 1936 r. na ulicy Kopernika⁶⁴. Ceglano-kamienny kanał odkryty został również na ulicy Słowackiego w 2003 r.⁶⁵

Prowadzone w latach 2017–2018 prace archeologiczne na ulicach Kościuszki i 3 Maja dostarczyły bardzo dużego zbioru zabytków ruchomych, bo sięgającego blisko 38 tysięcy przedmiotów. W głównej mierze są to kości zwierzęce, któ-

⁵⁹ A. Codello, *Mieszczanie i chłopci rzeszowscy*, s. 245.

⁶⁰ J. Nieć, *Rzeszowskie za Sasów*, s. 73.

⁶¹ F. Kotula, *Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny*, s. 228.

⁶² J. Malczewski, *Rozbudowa miasta*, s. 254.

⁶³ J. Kamiński, L. Grzegorzczak, *Zdrowie mieszkańców Rzeszowa i jego ochrona w XIX wieku*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. II, s. 621; J. Petrus, *Stosunki gospodarcze*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. III, s. 78–79.

⁶⁴ Fotografie znajdują się w zbiorach Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa.

⁶⁵ M. Bober, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 2003 roku przy ul. Słowackiego*, s. 377–378.

rych odkryto prawie 22 tysiące, i fragmenty naczyń ceramicznych (ok. 13 tysięcy). Wśród pozostałych kategorii zabytków są fragmenty przedmiotów szklanych, kafla piecowych oraz różnego rodzaju artefaktów metalowych. Ten pokaźny zbiór nadal znajduje się w opracowaniu archeologicznym, chociaż już na tym etapie badań można stwierdzić, że przyczyni się on do rekonstrukcji codziennego życia mieszkańców dawnego Rzeszowa.

W pozyskany materiał dominują przedmioty, których chronologia nie jest starsza niż XVI w. Tylko w niewielkiej ilości są to zabytki późno- i wczesnośredniowieczne, dodatkowo jest to wyłącznie ceramika. Tak duży zbiór przedmiotów nowożytnych obrazuje rangę Rzeszowa, jako głównego ośrodka miejskiego tamtych czasów w regionie. Duża ilość kości zwierzęcych (bydła rogatego, konia, świni, kozy/owcy) pozwala na określenie nie tylko diety mieszkańców, ale także może być potwierdzeniem faktu pędzenia przez miasto stad wołów i bydła (dowodem na to mogą być licznie odkrywane przez archeologów rogi)⁶⁶. W przypadku pozostałych przedmiotów, a więc ceramiki, metali, szkła i skóry, ich okazała liczba obrazuje wyposażenie domów mieszczkańskich, świadczy jednocześnie o dużej produkcji rzemieślniczej i obrocie handlowym⁶⁷.

⁶⁶ Na temat handlu wołami w Rzeszowie zob.: M. Horn, *Handel wołami na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1962, t. XXIV; F. Leśniak, *Życie gospodarcze, społeczne i kulturalne*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. I, s. 205–207; J. Motylewicz, *Przemiany gospodarcze, demograficzne i ustrojowe*, [w:] tamże, s. 231; Tenże, *Stosunki gospodarcze*, s. 356; A. Przyboś, *Rzeszów na przełomie XVI i XVII wieku*, s. 86–95.

⁶⁷ Na ten temat zob.: M. Horn, *Rzemiosła skórzane w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1972, R. XX, nr 1, s. 71–99; Tenże, *Rozwój rzemiosł branży drzewnej w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu” 1970, z. 7. Historia, s. 5–64; Tenże, *Lokalizacja*

W podsumowaniu trzeba jeszcze raz podkreślić, iż prace badawcze z lat 2017 i 2018, obejmujące dwie najważniejsze ulice rzeszowskiej Starówki, tj. Kościuszki i 3 Maja, były pierwszą tak dużą akcją badawczą w mieście. Prace te doprowadziły do odkrycia wielu cennych pozostałości, umożliwiających rekonstrukcję wyglądu obu ulic w ciągu wieków, co starano się ukazać w niniejszym tekście. Badania potwierdziły przypuszczenia niektórych historyków. W przypadku ulicy 3 Maja prace archeologiczne dostarczyły niezwykle ważnych informacji na temat wczesnośredniowiecznego osadnictwa z tego obszaru. Dzięki temu usankcjonowały przypuszczenia historyków sugerujących, że ten teren był zasiedlony przed lokacją, co oznacza, iż Rzeszów nie został założony na „surowym korzeniu”. Badania w obrębie ulicy Kościuszki umożliwiły potwierdzenie jej późnośredniowiecznej metryki.

Badania archeologiczne wniosły jednak najwięcej danych co do wyglądu i przekształceń obu ulic w okresie nowożytnym. Dzięki temu w znacznym stopniu uzupełniły one obszerne studia historyków. Zarówno ulica 3 Maja, jak i Kościuszki od XVII w. należały do najważniejszych ulic miasta. W obrębie obu znajdowały się ważne miejskie instytucje, kościoły oraz domy bogatych mieszczan, obie stanowiły główne arterie łączące serce miasta, a więc rynek, z siedzibą właścicieli w zamku rzeszowskim. W kolejnych wiekach pozycja ulicy Pańskiej wzrosła na tyle, że to ona stała się najważniejszą i najbardziej reprezentacyjną w Rzeszowie.

cechów i specjalności rzemieślniczych w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650, „Przegląd Historyczny” 1970, t. 63, z. 3, s. 403–427; Tenże, *Rzemiosła metalowe w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu” 1971, t. 11, s. 23–68; F. Leśniak, *Życie gospodarcze, społeczne i kulturalne*, s. 202–207; J. Motylewicz, *Przemiany gospodarcze, demograficzne*, s. 236–245; Tenże, *Stosunki gospodarcze*, s. 343–361; J. Pęcowski, *Dzieje miasta Rzeszowa*, s. 215–265; A. Przyboś, *Rzeszów na przełomie XVI i XVII wieku*, s. 66–86.

Przedstawione w artykule wyniki badań archeologicznych dowodzą, jak ważna jest współpraca archeologa z historykiem, ponieważ tylko wówczas jest możliwe odtworzenie pełnego obrazu danego wycinka dziejów.